KISS JENŐ

Töprengések nyelvről és irodalomról*

Mind a nyelv, mind az irodalom mögött az ember áll. Mégpedig azért, mert mind a nyelv, mind az irodalom létezésének van egy feltétele, egy közös *conditio sine qua non*ja, ez pedig a homo sapiens. A kérdéskörnek persze – jól tudjuk – számos ágaboga van, ezért nemhogy egy válaszmondattal, de több konferenciával sem intézhető el. Amire most vállalkozhatom, az csupán tallózás a bennünket érintő és érdeklő bonyolult problémakörben.

Induljunk ki az emberből! Az ember társadalmi lény: közösségbe születik, nélküle életképtelen. Az ember számára a közösség – hasonlattal szólván – olyan, mint a levegő, azaz csak átmenetileg, illetőleg rövid ideig nélkülözheti, különösen életének kezdeti szakaszában. Ember és nyelv egymást feltételezi. Egyik sincs a másik nélkül. Heidegger ezt így fogalmazza meg: az ember nyelvbe foglalt létező. Ha a nyelv felől nézzük az összefüggést, világos az is, hogy a tagolt beszéd elsajátításának, produkálásának és megértésének a képessége a csak közösségben, társadalomban élni képes homo sapiens kizárólagos sajátossága, privilégiuma. Ez a szoros összefüggés biológiai adottságunk. Genetikailag belénk van kódolva a szóban forgó képesség, amelyből akkor lesz „valóság", tehát megvalósulás, amikor a kisgyermek emberi – tehát egyszersmind nyelvi – környezetbe kerül. Ez a nyelvi környezet pedig ott van, ahol emberi közösség van, ahol egymással a nyelv segítségével kommunikáló emberek vannak. Ezért beszélünk a nyelvészetben az ember nyelviségéről és a nyelv társadalmiságáról.

Az ember társadalomhoz kötöttsége azt is jelenti, hogy közösségi lényként kultúrateremtő és -hordozó is egyszersmind. S itt lép be az irodalom, mint az emberi kultúra sajátos, kitüntetett fontosságú része, területe, amelyet maga a nyelvbe foglalt létező, az ember alkot, s amelynek kizárólagos létformája a nyelviség, s mint ilyen, az adott közösség minden tagja számára elvileg létrehozható, hozzáférhető, birtokba vehető, fogyasztható kultúrjavak közé tartozik. Ha az ember, a nyelv és az irodalom kapcsolatát nézzük, látható, hogy míg az ember és a nyelv egymást feltételezi, nyelv és irodalom kapcsolatában csak az irodalom számára kötelező feltétel a nyelv, fordítva nem. Azt nem tudjuk hozzávetőleges pontossággal sem, hogyan keletkezett a nyelv. Azt azonban igen, hogyan jön létre az irodalom.

A nyelvtudomány a nyelvet és a nyelvhasználatot a maga teljességében vizsgálja, s a nyelvtudomány számára maga a nyelv, a nyelvhasználat a vizsgálat tárgya. Az irodalomtudomány az irodalom nyelvét mint a művészeti élmény, esztétikum eléré-

* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság ülésén 2011. május 4-én Budapesten elhangzott előadás szerkesztett és némileg bővített változata.

sének eszközét vizsgálja, de persze nemcsak azt. A szépirodalomban a gyönyörködtetés és kogníció esztétikai egysége a nyelvben valósul meg. Ilyet nem tapasztalunk például a tudományos terminológiában, ahol a nyelv kognitív és jelölő funkciója mutatkozik meg. A *rím*, a *hepatitis*, a *mássalhangzó-torlódás* nem feltétlenül gyönyörködtető tagjai a magyar szókészletnek. Ezzel szemben a prózai *megöregszem* kifejezhető így – mindnyájunkat így vagy úgy megérintő, érzelmet keltő formában – is: *koszorúm bimbaja elvirít, itt hágy szép tavaszom* (Berzsenyi), vagy *az élet elmúlik* emígyen: *elhull a virág, eliramlik az élet* (Petőfi). S ehhez vegyük hozzá azt is, hogy az említett három szó esetében nem idéződik föl bennünk, magyar olvasókban ahhoz fogható, ami mondjuk a Petőfi-sor olvastán vagy hallatán: Petőfi, Koltó, a nevezetes nászút és a máramarosi havasok.

Az irodalom a nyelvhasználat része, egyszersmind sajátos, kiváltságos területe. Kiváltságos, mert kitüntetett figyelem övezi intellektualizáltsága révén, hogy szinte állandó reflexió tárgya. S az irodalom a maga mívességét, kidolgozottságát, kiműveltségét éppen ennek a kiváltságosságnak, s ami ezzel szorosan összefügg, társadalmi presztízsének köszönheti. Az írottság ténye, az irodalom írásbeli volta eleve tekintélyt, rangot ad. (Az írás tekintélyére vö. a bibliai *meg van írva* fordulatot, amely hallható még napjainkban is.) Nem véletlen, hogy bizonyos központi nyelvi kategóriák az írásosság formájában nyilvánulnak meg: a beszédhangok betűkként, a szavak különírva, a mondatok írásjelekkel elkülönítve. Illetőleg, hogy beszélni minden normális ember tud mindenféle iskoláztatás nélkül is, írni-olvasni azonban csak az, akiket – többnyire intézményes keretekben – megtanítanak írni és olvasni, s ezzel egy társadalmilag rendkívül fontos, a modern társadalmakban egyenesen nélkülözhetetlen, ezért társadalmilag presztízses ismeret birtokába juttatnak. A szépirodalmat a közvélemény nagy része a nyelvhasználat legmagasabb rendű, de mindenképpen legigényesebb, legnagyobb tekintélyű, tehát minden mástól elkülöníthető, felismerhető formájának tekinti.[1] Kérdés persze, valóban ilyen-e ma a szépirodalom, illetőleg ami kivétel, azzal mit kezd az irodalomtudomány és a közvélemény. Van ugyanis egy olyan nyelvi-világképi előfeltevés, amely szerint „az irodalom nyelvének nem létezik elkülöníthető, saját használati módja".[2]

A nyelv- és irodalomtudomány vizsgálati tárgya részben azonos, a kutatási célok azonban mások. Ez a részleges azonosság tette és teszi lehetővé, hogy a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya

[1] Ezt olvashatjuk *A magyar stilisztika útja* című, pontosan fél évszázaddal ezelőtt megjelent könyvben (s. a. r., a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította SZATHMÁRI István, Bp., Gondolat, 515.) a szépirodalmi stílusról: „a stílusrétegek közül a legnagyobb jelentőségre tett szert. Egyrészt azért, mert érdekterülete óriási: átfogja az egész (külső és belső) valóságot, s ennek megfelelően stíluseszközként felhasználja a nyelv valamennyi elemét, az összes többi stílusréteg eszközeit is. Másrészt olyan művészi hatásra való törekvés jellemzi, amilyet a többi stílusrétegben hiába keresünk, jóllehet minden nyelvi megnyilatkozásban – már csak a megfelelő hatás érdekében is – megtalálhatók az esztétikai elemek". Az *Értelmező kéziszótár* második, átdolgozott kiadásában (főszerk. PUSZTAI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003, 1248.) a szépirodalom rövid meghatározása ez: művészi célú irodalom.

[2] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szöveg – medialitás – filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben*, Bp., Akadémiai, 2004, 80.

nevet viseli. Ezért voltak és vannak folyóiratok, amelyek címükben is jelzik, hogy mind irodalom-, mind nyelvtudományi tanulmányokat közölnek. Ilyen például a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) vagy a német Sprache und Literatur (ez utóbbi 2010-es számában „a nyelvhasználat és etika az esszé példáján", illetőleg „a fordítás etikája" kérdésköre került terítékre). A nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvhasználatot, tehát az irodalom nyelvét is vizsgálja (gondoljunk a nyelvészeti stilisztikai kutatásokra), nem lehet közömbös az iránt, amit az irodalomtudomány az irodalmi művek nyelviségéről megállapít. És fordítva: az irodalomtudomány sem tehet úgy, mintha nem lenne köze ahhoz, mit mond a nyelvtudomány bizonyos, a nyelv használatával, illetőleg ember és nyelv kapcsolatával összefüggő kérdésekről. Természetes tehát, hogy újra és újra találkozik a két tudomány.

Mindkét tudomány hatalmas tapasztalatot halmozott föl az elmúlt időben. Mindegyikben folytonos változások zajlanak a vizsgálati hangsúlyokban, a követett módszerekben. Mindegyik esetében folytonosan módosul az a közeg, amelyben a nyelv és az irodalom él. Paradigmaváltásokról beszélünk. Egymás mellett élnek hagyományosnak mondott és modernnek nevezett irányzatok, megközelítésmódok. A kérdés persze az, mennyire alkalmas egyik vagy másik vizsgálati mód arra, hogy segítségével újat és érvényeset mondjunk. Az irodalomtudományban a művek hatástörténetének vizsgálata került előtérbe, számos problémával. Gadamer megfogalmazása jól mutatja a kérdéskör bonyolultságát: „itt sem úgy áll a dolog, hogy a mű »magában véve« létezne, s csak a hatás lenne mindig különböző – maga a műalkotás az, ami a változó feltételek mellett mindig másképp mutatkozik meg. A mai szemlélő nemcsak másképp lát, hanem mást is lát".[3] A nyelvtudományban a leíró nyelvészetben születtek nagy, korszakos változások. Az irodalomtudományban Kulcsár Szabó Ernő szerint „a műalkotás és a befogadás közt – érzék(letesség)i úton bekövetkező – közvetítés eseménye nem ragadható meg puszta filológiai eszközökkel".[4] Ami a közelmúltat és a jelent illeti:

> nyelv- és irodalomértelmezés újfajta találkozását az a kulturális-antropológiai korszakküszöb készítette elő, amelyen túl történetileg először vált lehetővé annak belátása, hogy az ember elsősorban és mindenekelőtt nyelvi létező. Közvetve alighanem az ember e nyelvi definiálhatóságára megy vissza Coseriunak az a híres tétele, mely szerint a nyelv funkcióteljessége csak az irodalomban képes megnyilatkozni. Ami egyúttal azt is jelenti, hogy minden nyelv elsősorban – de talán kizárólag is – saját irodalmában képes megmutatni azt, miként sajátította el, értelmezi és alkotja újra a hozzá tartozó közösség világát. Így válik beláthatóvá annak a hermeneutikai törvénynek a jelentősége is, hogy világa csak annak lehet, akinek nyelve van.[5]

A nyelvtudományban a leíró nyelvészeti kutatások, a grammatikai vizsgálatok elszakadtak a filológiától, az irodalomtudományban pedig „a filológiai, komparatisztikai, eszme- és intézménytörténeti irodalomértelmezés, illetve az irodalom nyelviségével,

---

[3] Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., Gondolat, 1984, 115.

[4] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szöveg – medialitás – filológia*, i. m., 7.

[5] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Nyelvként (meg)értett irodalom* = TOLCSVAI NAGY Gábor, *„Nem találunk szavakat". Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*, Pozsony, Kalligram, 1999, 8.

retorikájával és poétikájával foglalkozó szakágazatok hatástörténeti útjai" váltak el egymástól.[6] Az irodalom nyelviségének kérdéseivel nálunk az irodalomtudomány felől közelítve – következetesen s újszerűen – elsősorban Kulcsár Szabó Ernő, az irodalmi művek nyelvtudományi szempontú értelmezésével pedig Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozik. Kulcsár Szabó abból indul ki, hogy „ha […] komolyan vesszük a nyelviségnek azt az új tapasztalatát [emlékezzünk az iménti idézetre], az irodalmár éppúgy nem indulhat ki a kifejezés (forma és üzenet) tartalom dichotómiájából, ahogy a nyelvész szemében sem egyszerűsödhet mondatra, kijelentésre, illetve az azt generáló egyetemes grammatikára a nyelv világa".[7] Tolcsvai Nagy pedig azért tartja fontosnak az irodalommal való foglalkozást, mert a „nyelvkérdés egyik legnyilvánvalóbb tartománya természetesen az irodalom, az irodalomértés és az irodalomértelmezés".[8]

Tegyünk föl egy mindkét szóban forgó tudomány számára bizonyára érdekes és érvényes kérdést: milyen szerepe van a nyelvnek a világ nyelvi képe megalkotásában? Két fő álláspont ismeretes: a determinista és a nem determinista. Az első abszolutizálja a nyelvnek az értelemalkotó szerepét, amennyiben feltételezi, hogy ami a nyelvben nem létezhet, az nem is gondolat, illetve hogy csak a nyelvben kifejezett gondolat a valódi gondolat. A nyelv és a gondolat határai e szerint egybeesnek, s a határokat a nyelv jelöli ki. A nem determinista felfogás másként értelmezi nyelv és gondolat viszonyát. Úgy, hogy a valódi gondolat független a nyelvtől:

> A gondolkodás lényegét a nyelv korlátozott lehetőségei miatt soha sem lehet teljesen kifejezni, a szavakban kifejezett gondolatból viszont még mindig marad olyan, amit nem lehet kifejezni. A »nem kifejezettség« nem a gondolkodás hibája, hanem a nyelv hiányosságainak az eredménye. A leglényegesebb nem az, ami a szavakban rejlik, hanem az, ami a szavak mögött van elrejtve. A lényeges gondolat természeténél fogva kifejezhetetlen.[9]

Tegyünk föl a kérdést: valóban kifejezhetetlenek a lényeges gondolatok? Ha igen, mit fejez ki például a tudomány, amely az igazság kutatását és kimondását, tehát fontos gondolatok megfogalmazását tartja feladatának? Ha kifejezhetetlenek a lényeges gondolatok, akkor mit közvetít az irodalom? Fecsegés vagy nagyrészt fecsegés mindaz, amit a nyelvhasználatban tapasztalunk? A lényeges gondolatok nyelvi kifejezhetetlensége volna a nem is ritka félreértés oka ember és ember között? Nem inkább arról van szó, hogy nyelvi tudásunk, például a fogalmak, a szavak ismerete dolgában egyénenként nagy különbség is lehet közöttünk? Nem erről van szó, amikor az elsőéves egyetemista beül mondjuk egy irodalomelméleti vagy nyelvelméleti előadásra, s elveszettnek érzi magát, mert anyanyelvi légszomja támad? Nem arról van szó, hogy a bölcsészkarra kerülők többségének hiányos olvasottsága, magyarán nyelvi felkészületlensége a nem értésnek, adott esetben a félreértésnek, sőt az aka-

---

[6] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szöveg – medialitás – filológia*, i. m., 73.
[7] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Nyelvként (meg)értett irodalom*, i. m., 8.
[8] TOLCSVAI NAGY Gábor, *„Nem találunk szavakat"*, i. m., 11. Lásd még: UŐ., *Az újabb irodalom nyelviségének leírhatósága nyelvészeti keretben*, Bp., ELTE Fonetikai Tanszék, 1995 (Egyetemi Fonetikai Füzetek, 16), 17–26.
[9] BAŃCZEROWSKI Janusz, *A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában*, Magyar Nyelv, 2010/2, 136.

dozó szakmai előrehaladásnak az oka? Tudom: kérdéseimmel a nyelv védelmére keltem. Az ellen a lehetséges vélekedés ellen határozottan ágálnék, amely szerint az említett „bajok"-nak mindig a nyelv volna az oka, mi pedig, beszélők, csupán kiszolgáltatott áldozatok volnánk. Az ugyanis bizton kijelenthető, hogy mi mindannyian, akik a magyart valljuk anyanyelvünknek, bizony mi mindannyian csak egy részét ismerjük annak, ami a magyar nyelv a maga összességében. Ha tehát személy szerint bármelyikünk nem tud valamit anyanyelvén kifejezni, egyáltalán nem biztos, hogy vannak anyanyelvtársaink, akik úgyszintén nem képesek erre.

Az említett két vélekedés (determinista vs. nem determinista) mellett van egy harmadik is. Ez hangsúlyozza ugyan a gondolat és a nyelv egységét, de a nyelv értelemalkotó szerepét nem determinista módon értelmezi. Hanem úgy, hogy a nyelvhasználatot olyan cselekvésnek tekinti, amellyel az a célunk, hogy megtaláljuk azt a nyelvi formát, amely megfelel a gondolat kifejezésének. Az e folyamat eredményeként megszülető nyelvi megnyilatkozás nem ritkán elmarad saját várakozásainktól.

> A gondolat megszületése az emberi memóriában széles körben mozgásba hozza az asszociációs mezők egész hálóját, amelyekből a beszélő igyekszik kiválasztani azokat az elemeket, amelyek egymáshoz legjobban illeszthetők, legjobban tudnak egységbe tömörülni, integrálódni és a kimeneten létrehozni a végleges nyelvi formában megtestesült, megfelelő képet. Érdemes hozzátenni, hogy a nyelvi anyagon kívül nem létezhet semmilyen gondolat sem, mivel az a nyelvben van kódolva, rögzülve […] Amikor egy szépirodalmi művet olvasunk, a gondolatunk mozgása független attól, hogy milyen végtelen asszociációt, reminiszcenciát képes előidézni, amelyek az adott mű és szerzője jellemzésével kapcsolatosak. Minden, amit útja közben »fedezett fel«, csak egy szempontból érdekel bennünket, nevezetesen abból, hogyan viszonyul az adott szöveghez. Mindazt, amit a gondolatunk »talált«, csak akkor éljük át, amikor ez beolvad abba a nyelvi műbe, amelyet észlelünk, és amely ezt a folyamatot előhívta.[10]

Nézzük ezt a jelenségkört nem nyelvész oldalról is. Kulcsár Szabó Ernő szerint a „szubjektivitás szempontjából a nyelv »tökéletlensége« meglepő mód inkább előnynek bizonyul, mint hátránynak".[11] S idézi Gadamert, akinek gondolatai itt is idézni valók.

> Minden szó a nyelv egészét szólaltatja meg, amelyhez tartozik, s a világlátás egészét jeleníti meg, amelyen alapul. Ezért minden egyes szó mint pillanatnyi történés felidézi a ki nem mondottat is, melyre mint válasz és utalás vonatkozik. Az emberi beszéd okkazionalitása nem közlőerejének esetleges tökéletlensége, hanem a beszéd eleven virtualitásának logikai kifejezése, a beszélésé, amely nélkül, hogy képes volna azt teljesen mondani, értelemegészt hoz játékba.[12]

Az idézettek ismeretében[13], a nyelv többfunkciós voltára gondolva nem lehet meglepő az a vélemény, amelyet újabban Bańczerowski fogalmazott meg, hogy tudniillik a logikai-matematikai apparátus alkalmazása a nyelv működésének a modellálására

---

[10] BAŃCZEROWSKI Janusz, *A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában*, i. m., 137.
[11] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szöveg – medialitás – filológia*, i. m., 66.
[12] Idézi KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *uo.*
[13] A modern pszichológia megközelítésére lásd PLÉH Csaba, *A nyelvi relativizmus állása* = *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Napkút, 2010, 85–96.

csak távolít bennünket a nyelv valódi természetének megértésétől és az emberi életben játszott több funkciójú szerepkörétől.[14])

Tegyünk föl olyan kérdéseket, amelyek az irodalom, sőt az igényes nyelvhasználat közvetítésével, illetőleg értelmezésének a nehézségeivel függnek össze. Intő jel lehet talán mások számára is az a szóbeli tájékoztatáson alapuló értesülésem, hogy bizonyos szakközépiskolákban gyülemlik az a tapasztalat, hogy az összefüggő szövegalkotás képességének kialakításához, az egész mondatokban való megnyilatkozásoknak, a „szövegesség"-nek a szintjére juttatáshoz nem a szépirodalmi alkotásokat, hanem elsősorban a meséket célravezető elővenni.[15]

Vajon lehet-e a nyelv annak oka, hogy valamit nem tudunk kifejezni?[16] A kérdés akkor is fölmerül, amikor az idegen szavakról esik szó, s gyakran hallani az érvet, ezt vagy azt a fogalmat magyarul nem lehet kifejezni (és sorolják az angol szavakat). S amikor Apáczai enciklopédiája vagy a nyelvújítók említtetnek, világossá válik, hogy a nyelv (a mindenkori konkrét élő nyelv) a lehetőséget bizony biztosítja új szavak, kifejezések alkotására – legföljebb a beszélők nem élnek vele. Fölmerül a fordítások kapcsán is. A fordítások örök gondja: mit lehet tenni, ha olyan, a kultúrák különbözőségéből adódó fogalmakat kell a másik nyelven visszaadni, amely fogalom ismeretlen a célnyelvi közösségben. Azt mondjuk, nem lehet lefordítani? Ha másként nem, körülírással világossá tehető, miről van szó. Hogyan lehet lefordítani a magyar *betyár*t vagy a *nem engedünk 48-ból* kifejezést, főként, ha még csak hasonló jelenség sem található a célnyelvi közösség kultúrájában és szókészletében? Ha valakik, akkor a fordítók pontosan tudják, hogy a különböző nyelvközösségek közötti kulturális különbségek, a világról való tudásuk és nyelvi világképük közötti különbségek jelentik a legtöbb gondot. A nyelvi, a fogalomjelölésben, a megnevezésben jelentkező különbségek csak következmények. (Érdemes belelapozgatni a Fordítástudomány bármely számába: okulásul szolgál az olvasónak.) – A legtöbb válaszban megjelent az a gondolat, hogy az egyéni nyelvi tudásbeli különbségek, főként pedig a magaskultúrás szó- és kifejezéskészlet ismerete közötti különbségek nevezhetők a nyelvi kifejezési gondok egyik fő okának. A kérdésre adott válaszok másik típusa funkcionális kognitív megközelítésű volt (ezt csak kevesen fogalmazták meg): e szerint a nyelv mint struktúra összetett fogalmi jelentések leképezése. És a fogalmi jelentés a konceptualizáció folyamatában képződik, s ettől mi nem tudjuk függetleníteni a természetünkből, pillanatnyi tudásunkból, világismeretünkből fakadó nézőpontot, minek következtében sok mindent csak metaforikusan tudunk kifejezni, s

---

[14] BAŃCZEROWSKI Janusz, *A nyelv szerepe az emberi valóság megalkotásában*, i. m., 142. – Vö. még a szociolingvisztika, a funkcionális kognitív nyelvészet vonatkozó tanítását és a korábbi Kulcsár Szabó-idézetet, illetve LADÁNYI Mária, TOLCSVAI NAGY Gábor, *Funkcionális nyelvészet*, Bp., Akadémiai, 2008 (Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 22), 17–58.

[15] Itt külön lehetne szólnunk BA-s, magyar alapszakos hallgatóink egy részének az elszomorító szó- és írásbeli anyanyelvi teljesítményéről is. Bizony szükség volna arra, hogy a magyar szak oktatói összedugják fejüket – irodalmárok és nyelvészek együtt –, hogy megosztva tapasztalataikat választ keressenek a fölmerülő, tanári tevékenységük hatékonyságát nagyban befolyásoló kérdésekre.

[16] A kérdést nappalis és doktori hallgatóim egy részének is föltettem.

ez a pontosság rovására megy (szemben például a tudományos terminológiák és nómenklatúrák egyértelműségre, tehát pontosságra törekvő világával), melynek következtében a nyelvvel bizonyos érzések, hangulatok, jelenségek megragadására nem mindig vagyunk képesek. Nem mai vélekedés ez: Hofmansthal tapasztalata az volt már, hogy a nyelvet nem birtokolhatjuk.[17] Petőfi sorai jutnak eszünkbe. Ő édesanyjáról írta István öccsének címezve: „Hogy mi ő nekünk, el nem mondhatom, mert nincsen reá szó és nincsen fogalom". Sem fogalom, sem a jelölésére szolgáló szó nincs, mondja Petőfi. Ő nem a természeti világ egy kézzel fogható, szemmel látható darabjáról beszél, nem valamely reáliáról ír, hanem a kézzel megfoghatatlan, szemmel láthatatlan, füllel sem hallható érzésről, érzelemről. Nem lehet, hogy nem ritkán mi magunk sem vagyunk pontosan tisztában érzelmeinkkel, s mivel mi magunk sem tudjuk önálló fogalmi szinten értelmezni pillanatnyi érzésünket, ezért nem teremtünk, nem alkotunk-képzünk külön szót érzésünk jelölésére? Hiszen az édesanya elvesztése okozta fájdalmat mindenki csak egyszer élheti át, s ez az érzés ritkán közösségi abban az értelemben, hogy nem szokott egyidejűleg tömegesen előfordulni a közösségekben. (Más, lehetséges lélektani okokra most nem térek ki.) Nyilvánvaló, hogy ez (érzésvilág, finom árnyalatok, sejtető bizonytalanságok, másodlagos jelentések, metaforikus jelentésképzések) az a terület, ahol a szépirodalom nyújtja a legtöbb vizsgálati lehetőséget és példát!

Lehet-e a nyelv oka annak, hogy félreértjük egymást? Klasszikus példaként szokás emlegetni a homonimákat, de ez nem lényeges érv, hiszen a nyelvi megnyilatkozások folyamát nem egymástól független szavak alkotják (így a szövegösszefüggésből mindig kiderül, miről van szó, ahogy Arany versében is: „hogy *hulla* a *hulla*"). Minden nyelvhasználat kettős beágyazottságú, mert nemcsak a nyelvbe, hanem a megnyilatkozás létrejöttének társadalmi, szociokulturális környezetébe is beágyazódik, ezért a megértés, a dekódolás nemcsak nyelvi, hanem nyelven kívüli tényezőktől, az értelmezőnek a világról való tudásától is függ. Hogy érthetné meg a diák a maga teljességében azt a verset, ami olyasmiről szól (például az anya elvesztéséről vagy a boldog szerelemről), amelyben neki még nem volt része? Megértheti-e, átérezheti-e a mai fiatalság Illyésnek a zsarnokságról szóló versét? Vagy a 21. század embere azt a szenvedelmes hevületet, amellyel nálunk írók zengtek a 18. század végén és 19. század elején az anyanyelvről? Megértheti-e Márait a mai fiatal olvasó úgy, hogy a művek megszületése utáni két nemzedék Magyarországon nem ismerkedhetett meg Márai írásaival? Minden irodalmi alkotás valamely korhoz, társadalomhoz és meghatározott életutat bejárt, valamilyen szocializációs folyamaton átment szerzőhöz kötődik. Ha úgy akarjuk érteni a műalkotásokat, ahogy azok íródtak, mindeme körülményeket ismernünk kellene. Ez pedig lehetetlen. De vajon bele tudnánk-e helyezkedni elmúlt korok embereinek a helyzetébe, ha ismernénk töviről-hegyire életútjukat, gondolkodásmódjukat, nézeteiket? Aligha. Azon egyszerű oknál fogva, mert az ember minden szempontból saját jelenének a foglya, tehát számára saját szinkrón perspektívája a mérvadó, s mindent azon keresztül lát, illetőleg elsősorban

[17] KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Nyelviség és megértés újabb irodalmunkban*, i. m., 12.

azon a szemüvegen keresztül lát, ami az ő – és egyedül az ő – „szemüvege". Ez súlyos problémája a történésznek és a nyelvtörténésznek is, hiszen célja mindkettőnek az egykor volt valóság minél jobb megközelítése. Ez az irodalomtörténészre alkalmazva azt jelenti, hogy az ő feladata annak megállapítása, mi volt az értelme, az üzenete, a tárgya az adott műalkotásnak megszületése idején. (Feladata persze a befogadástörténetnek, a recepciónak a vizsgálata is.) De nyilván itt is az „egykor volt valóság megközelítése" lehet csak a reális cél. – Az irodalomoktatás egyik akadálya az (lehet), hogy minél régebbi az irodalmi alkotás, annál nagyobb az esélye annak, hogy a (mindenkori) mai olvasónak nyelvi alapú megértési gondjai támadnak. „Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők, átpillantását vágyjuk az egésznek" – írta Madách, s mi úgy értelmezzük többnyire, hogy a *kötők* a *mi* értelmező jelzője, pedig állítmány az, tehát mai magyarul: mi a tudásvágyat nem kötöttük egyes szakokhoz. Tudjuk, Mátyás *bús* hada egyáltalán nem volt szomorú. Hogy a Toldi ama sorát: „elbusúla Bence a beszéden", fővárosi gimnazisták nagy része – fel- és nem elolvasás alapján – úgy értelmezte, hogy „elbúsul a Bence a beszéden". Igen, mert mindenki saját szinkrón nyelvi perspektívájából indul ki. Gondunk mással is lehet, sőt van is. Nem ismerjük pontosan elmúlt korok nyelvi illemtanát, nincs kellő ismeretünk, sőt: a nagy többségnek vajmi kevés ismerete van azokról a körülményekről, amelyek korábbi irodalmi alkotások ihletői voltak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egy-egy költőnek, írónak, illetőleg alkotásaiknak a megítélését, műértelmezését bizony nagyban befolyásolhatja, hogy mit tanultunk róluk, mit közvetítettek nekünk az iskolában vagy másutt. Bizonyos, hogy befolyással van a jámbor olvasók többségére, ha egy íróról azt hallják, hogy kora politikai kurzusát kiszolgálta, hogy nemzete ellen fordult. Hogy indexre tették, hogy elhallgatták, hogy ideológiai okokból kiszorították az irodalmi közéletből vagy érdemtelenül ugyan, de az irodalmi élet fő sodrába emelték – és így tovább. Tehát: az irodalmi mű és mindenkori olvasója (minden olvasó egyúttal értelmező is) közé iktatódnak a műértelmezést befolyásoló vagy akár meghatározó ismeretek, információk – akár egymással ellentétesek is –, s a magyartanár nem tudhatja minden esetben, mit kellene helyre tennie tanítványai fejében ahhoz, hogy a mű maga állhasson a középpontban. (Egy példa a nyelvészetből: a finnugor nyelvrokonságot sokaknak azért nehéz közel hozni, mert számukra a nyelvrokonságban nem a nyelv, hanem a rokonság kerül előtérbe.) Kérdés: van-e idő, alkalom, szándék arra, hogy az irodalom régebbi alkotásainak oktatói bizonyos nyelvtörténeti, művelődéstörténeti és történelmi ismereteket is közvetítsenek? Illetőleg hogy az írók, költők utóéletét befolyásoló befogadástörténetből és a műveikkel elő-előforduló visszaélés-történetből mit ismertetnek meg annak érdekében, hogy a tanítványok is világosabban lássanak? Nem mellékesen azért is, hogy megtapasztalják, az irodalom mennyire az Életről szól.

Mint tudjuk, anyanyelvét az ember spontán módon használja, azaz nem kíséri nyelvi produkcióját tudatos figyelemmel. Az irodalom is nyelvi produkció, tehát nyelvhasználat. Fölmerül a kérdés, vajon a szépirodalmi alkotás folyamata mennyiben tudatos s mennyiben ösztönös. Hogy közelebb férkőzzem a válaszadás lehetőségéhez, megkérdeztem olyanokat, akik maguk is írnak-írtak verseket, s olyanokat is,

akik ezt nem tették soha. Mi volt az általánosnak mondható vélemény? Az, hogy az írói alkotás folyamata csak részben tudatos (ez különösen a versírásra áll). S akik a nem tudatosságnak nagyobb szerepet tulajdonítottak, azok (egykor vagy mostanában is) gyakorló költők voltak. Van ihlet – állították teljes határozottsággal (ez az a terület, amely az irodalompszichológia hatáskörébe tartozik). Egyetértés van viszont a tekintetben, hogy mindenféle irodalomértelmezés csak tudatos lehet. Ahogy mindenféle tudományos tevékenység is az. Megjegyzendő, kiderült az is, hogy vannak, akik úgy vélekednek, hogy az iskola kiirtja az ösztönös olvasást, mert teoretikus irodalomolvasásra tanítják a tanulókat. S ez véleményük szerint azért nem jó, mert az előbbi, az ösztönös olvasás az „igazibb". Vajon lehet-e, s ha igen, hogy lehet ötvözni a kettőt?

Azt hihetnénk, a tudománnyal foglalkozóknak, tehát a tevékenységüket tudatosan végzők prototípusába tartozóknak nem adatik meg az a belső öröm, amit a költő érez ihletett pillanataiban. Ennek ellentmondani látszanak azok a költői szárnyalású hitvallások, amelyekkel tudósok tesznek hitet az általuk művelt tudomány mellett (példák tucatjait idézhetnénk). Gombocz Zoltán mondta egyszer: a tudomány iránti szenvedély szerelemmel érhet föl. De vannak nem verbális bizonyítékok is. Vannak, akik idősebb korban is sugározzák magukból a tudomány szeretetét. Ilyen mai kitüntetettünk, Szathmári István tanár úr is. Ami pedig az irodalom egyetemi közvetítését illeti: az irodalom mint művészeti ág – jól tudjuk – nemcsak a leginkább emberformáló tantárgy, hanem lélekalakító és szépségre vezető lehetőség – de hozzáteszem: egyszersmind *feladat* is.

A bevezetőben mondottak után nem csodálkozhatunk azon, hogy ennek a szép művészeti ágnak, a szépirodalomnak – ahogy mindenféle irodalomnak – a nyelv nemcsak létformája, hanem létrejöttének, közvetítésének, megértésének, sőt értelmezésének is eszköze. Ha egyszer emberekként nyelvbe vagyunk foglalva, akkor persze az irodalomnak sem lehet más, csak nyelvhez kötődő sorsa.